

CSÁKÓ MIHÁLY

SZOCIALIZÁCIÓ ALACSONY ISKOLÁZOTTSÁGÚ FŐVÁROSI CSALÁDOKBAN¹

A cikk egy Ferge Zsuzsa tiszteletére tartott előadás bővített és szerkesztett változata, amely az egyenlőtlenség tanulmányozásának hosszú hagyományába illeszkedik, amit ő indított el a hatvanas években. Az írás az alacsony és a magasabb iskolázottságú családokban folyó szocializáció különbségét vizsgálja fővárosi hetedikesek 2006-os és 2010-es survey-adatai alapján, és elemzi az összefüggést a szülők iskolázottsága és a család légköre, valamint a gyerek iskolai értékelése között.

Ebben a cikkben nem a fővárosi felnőtt lakosság iskolázottságáról lesz szó, hanem a gyerekeikéről, s velük kapcsolatban is elsősorban a társadalmi skála másik végéről. Egy olyan témáról, amely a magyar szociológusokat már a diszciplína magyarországi intézményesülésének időszakában, a hatvanas években is izgatta: a lemaradó rétegek gyerekeinek helyzetéről. Ez a csoport Budapesten – mint az *1. táblázat*ból látható – elég kicsi. A továbbiakban ennek a csoportnak a sajátosságait elemzem, a magasabban iskolázott szülők gyerekeihez viszonyítva. A leírás alapja az ELTE Oktatás- és Ifjúságkutató Központja által hallgatói szakmai gyakorlat keretében végzett 2006. és 2010. évi adatfelvétel.²

A fővárosi hetedikesek nem ugyanolyan családokból jönnek, mint az ország hetedikesei általában. Közöttük jóval nagyobb azok aránya, akiknek szülei legalább érettségiztek, de különösen azoké, akik diplomát is szereztek. Talán meglepő, de már 2006-ban is a diplomások gyerekei alkották a modális csoportot (vö. *1. táblázat*).

¹ A tanulmány a Magyar Szociológiai Társaság oktatásszociológiai szakosztálya által „*Oktatásszociológiai konferencia Ferge Zsuzsa 80. születésnapjára*” címmel rendezett konferencián tartott előadás bővített, szerkesztett változata. Az eredeti előadás videója elérhető: <https://archive.org/details/fergeconference> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)

² Az ELTE OITK (megalakulása előtt a szociológia tanszék) 1990 óta végez hasonló adatfelvételeket négyévenként, a szociológia szakos hallgatók szakmai gyakorlatának keretében. <http://oitk.tatk.elte.hu/hu> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)

1. táblázat: A fővárosi hetedikesek szüleinek iskolai végzettség szerinti aránya, 2006 és 2010 (%)

Iskolai végzettség		Az anya végzettsége					Összesen
		Adathiány	Ált. iskola	Szaktun- káképző	Érettségi	Diploma	
2006 (N= 992)							
Az apa végzettsége	Adathiány	9,0	0,6	0,2	1,4	1,9	13,1
	Ált. iskola	0,3	2,8	0,9	1,1	0,4	5,5
	Szaktun- káképző	0,0	1,5	6,3	4,1	1,5	13,4
	Érettségi	0,1	0,4	1,2	18,0	6,5	26,2
	Diploma	0,4	0,2	0,9	7,8	32,5	41,7
	Összesen	9,8	5,5	9,5	32,5	42,7	100,0
2010 (N= 806)							
Az apa végzettsége	Adathiány	6,4	0,4	0,7	1,2	1,1	11,9
	Ált. iskola	0,0	2,0	0,5	0,5	0,4	3,3
	Szaktun- káképző	0,1	1,5	6,9	5,3	1,6	15,5
	Érettségi	0,4	0,7	2,4	11,9	6,6	22,0
	Diploma	0,6	0,4	0,5	6,6	39,2	47,3
	Összesen	9,6	5,0	11,0	25,6	48,9	100,0

2006-ban a fővárosi hetedikeseknek csak 2,8 százaléka származott olyan szülőktől, akiknek egyike sem végzett többet nyolc általánosnál.³ Ha azokat is alacsony iskolázottságúnak tekintjük, akik a nyolc osztály után szakmát tanultak,⁴ akkor az alacsony iskolázott szülők gyerekeinek aránya majdnem eléri a 13 százalékot. (A 2010. évi hetedikesek kohorsz szüleinek iskolázottságát összevont kategóriákban a 2. táblázat mutatja.)

A családok struktúrája mindkét kohorszban hasonlóan alakult (1. ábra), de 2010-ben mind az alacsony, mind a magasabb iskolázottságú rétegben nagyobb egy kicsivel az ép családok aránya, amelyekben két édeszülő neveli a gyereket. Mindkét évben jelentős különbség volt azonban az alacsony és a magasabb iskolázottságú szülők között: az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeinek csak a fele nevelkedik ép családban, míg a magasabb végzettségű rétegben ez az arány kétharmad.

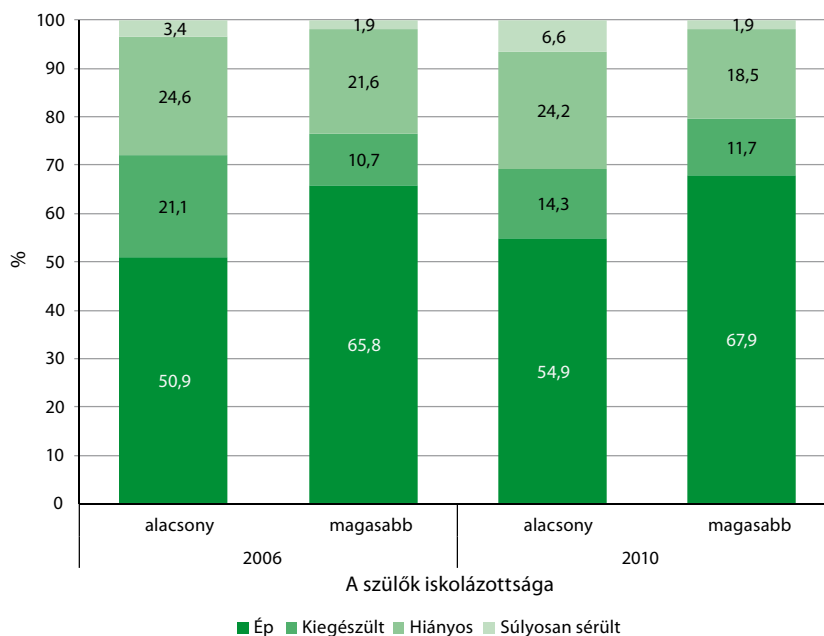
³ Az adathiány miatt ez az adat valószínűleg alábecsüli az arányt.

⁴ Kertesi (2005: 378–380) képzetleneknek nevezi a csak általános iskolai végzettséggel rendelkezőket, de az alacsony képzettségűek közé azokat is beszámítani látszik, akik szakmunkás bizonyítványt szereztek. Ebben az elemzésben ezt a kategorizálást alkalmazzuk.

2. táblázat: A fővárosi hetedikesek szüleinek iskolai végzettsége, 2010 (fő és %)

Iskolai végzettség		Alacsony és magasabb végzettségű anyák			
		Legfeljebb szakma	Legalább érettségi	Együtt	
Alacsony és magasabb végzettségű apák	Legfeljebb szakma	Létszám, fő	88	64	152
		Sor%	57,9	42,1	100,0
		Oszlop%	73,3	11,0	21,6
		Összesen, %	12,5	9,1	21,7
	Legalább érettségi	Létszám, fő	32	518	550
		Sor%	5,8	94,2	100,0
		Oszlop%	26,7	89,0	78,3
		Összesen, %	4,6	73,8	78,4
	Együtt	Létszám, fő	120	582	702
		Sor%	17,1	82,9	100,0
		Oszlop%	100,0	100,0	100,0
		Összesen, %	17,1	82,9	100,0

1. ábra: A fővárosi hetedikesek családjainak épsége a szülők iskolázottsága szerint, 2006 és 2010 (%)

A társadalmi státusz jellemzéséhez megpróbálhatjuk figyelembe venni a testvérek számát is, feltételezve, hogy az alacsonyabb rétegekben nagyobb a gyerekszám. Függetlenül attól, hogy ez a tétel igaz-e még általánosságban, 2006-ban a budapesti hetedikeseknek a szülők iskolázottsága szerint képzett két csoportja között semmi különbség nem volt a testvérek számát tekintve, sőt: az alacsony iskolázottságú szülőknél átlagosan 1,44, a magas iskolázottaknál 1,69 testvért találtunk (a különbség nem szignifikáns: χ^2 -próba $p=0,590$). 2010-ben az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeinek aránya nem különbözik lényegesen a négy évvel korábbi aránytól (12,3%). A testvérek számával ellenőrizve a réteghelyzetet ezúttal a várakozásnak megfelelően szignifikánsan több testvért találunk az alacsonyabb végzettségű családokban (átlagosan 1,80 az 1,48-hoz képest; $F=6,412$, df (szabadságfok) = 1, $p=0,012$). Ráadásul e családok negyedrésze hiányos, és épp a hiányos családokban a legmagasabb a testvérek átlagos száma (2,05). Magasabb végzettségű szülők esetén az egyik szülő kiesése inkább csökkenti a gyerekszámot: az ilyen családban élő hetedikeseknek átlagosan csak 1,17 testvérük van. Ez a különbség fontos a családon belüli szocializáció szempontjából is.

További megerősítésül szolgálhat a család és a gyerek könyveinek száma.⁵ A hetedikesek saját könyveinek száma kétségtelenül megerősíti, hogy különböző kulturális rétegeket vizsgálunk. Az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeinek átlagosan alig több mint feleannyi saját könyvük van (20), mint a magasabban iskolázottak gyerekeinek (37).⁶

Ezek az adatok megerősítik, hogy az általunk létrehozott iskolázottsági mutató *alkalmas* az alacsony státuszú, problémás környezetben nevelkedő fiatalok közelítésére – bár elismerem: csak *durva* közelítésére, hiszen finomabb kulturális különbségeket nem vesz figyelembe.

A gyerek családon belüli szocializációs helyzetét a következő adatokkal mértem:

- Mennyire beszélgetnek vele a szülei és miről?
- Mennyire kap választ szüleitől a kérdéseire?
- Hogyan értékeli szüleihez való viszonyát?

Az állapot mutatóit egyrészt a magasabban iskolázott családok gyerekeinek helyzetével vetem össze, másrészt megvizsgálom, mennyire kapcsolódnak az alacsony iskolázottságú családok közötti különbségekhez, végül kitekintek a szocializációs különbségek bizonyos – főleg iskolai – következményeire.

⁵ Andor (1999a) szép bizonyítást adott e mutató erejéről.

⁶ $F=21,899$; $df=1$; $p < 0,001$

Családi beszélgetések

Mind a beszélgetéstémákat, mind a beszélgetőpartnereket zárt válaszlehetőségként adtuk meg:

Témák	Partnerek
• iskolai igazságtalanság	• osztálybeli barát
• tanulás	• más barát
• barátai	• apa
• fiúk-lányok kapcsolata	• anya
• politika	• testvér
• választások	• más rokon
• sport	• tanár
• család anyagi helyzete	• más felnőtt

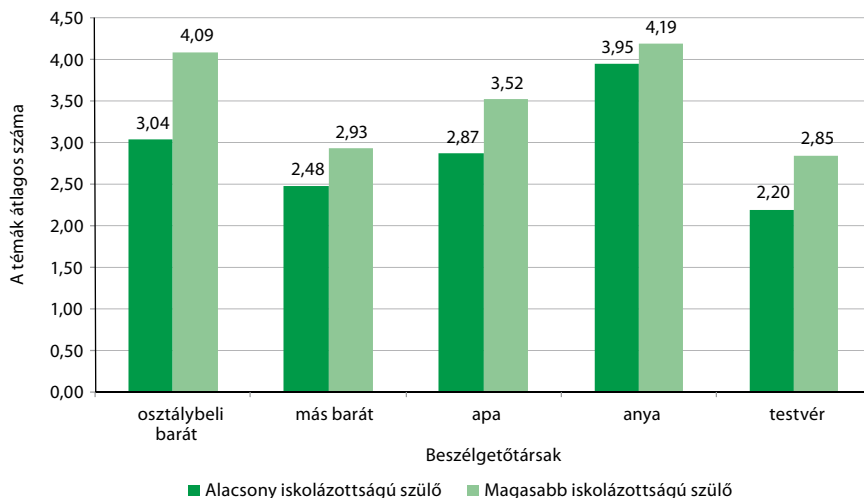
Jól látható, hogy a témák között vannak olyanok, amelyek specifikusan az iskoláskor témái, mások „felnőtt témák”, és közös területnek minősíthető a sport. A lehetséges partnereket egyrészt az iskolai körből, másrészt a család köréből választottuk. Másutt már bemutattam hosszabb adatsoron,⁷ hogy az ezeken túli, részleteiben nem ismert kategóriák („más felnőtt”) fokozatosan egyre nagyobb szerepet játszanak a gyerekek szocializációjában.

2006-ban előfordult, hogy a kérdőívben felkínált beszélgetési lehetőségekből (8 téma 8 partnerrel) egyet sem említett valaki, de olyan is volt, aki 87,5%-ban kihasználta őket.⁸ A beszélgetések átlagos gyakorisága azonban 1/3 alatt maradt (29,6%, 15,2% szórással). Az egyes partnerekkel említett témák átlagos számát a 2. ábra mutatja. Az alacsony iskolázottságú szülők gyerekei minden lehetséges beszélgetőtárral kevesebb témáról beszélgetnek, mint iskolázottabb családokban nevelkedő társaik. Különösen szembetűnő ez a különbség az osztálybeli barátokkal való beszélgetésekben. A családi szocializáció kommunikációs csatornájának biztos eleme az alsóbb rétegben is az anya. Nemcsak az mutatja ezt, hogy vele beszél meg a legtöbb témát, hanem az is, hogy ebben minimális, nem szignifikáns az iskolázottabb és az iskolázatlanabb kategória közötti különbség. Apjukkal és testvéreikkel jóval kevesebb témáról beszélgetnek a kevésbé iskolázott, mint a magasabban iskolázott szülők gyerekei. Ezekben a családokban a többi családtagéhoz képest az anya sokkal fontosabb a gyerekek szocializációjában, mint magasabban képzett családokban.

⁷ „Vallásosság és politikai érdeklődés” c. előadásomban, a Magyar Szociológiai Társaság 2010. november 5–7-én tartott „Konfliktus és társadalmi innováció” című éves konferenciáján (Csákó 2010).

⁸ A válaszban szereplő összes témapartner-diád említésének száma az összes lehetséges diádválasztás százalékában.

2. ábra: A beszélgetéstémák átlagos száma beszélgetőtársakként, a szülők iskolázottsága szerint

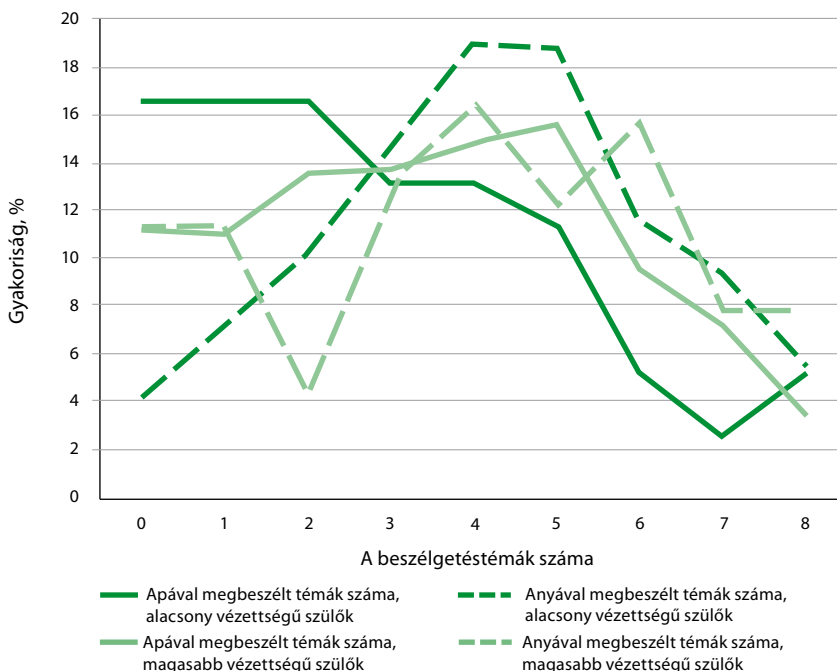
A családi szocializáció szempontjából először az érdekel bennünket, hogy mekkora a szülők súlya a gyerek kommunikációjában.⁹ A két szülővel megbeszélte témák átlagos száma 7,14 (szórás = 3,97) – ami az összes lehetséges említés 44,6 százaléka.¹⁰ Mivel azonban az összes megjelölt beszélgetéstéma kevesebb az elvben lehetségesnél, ténylegesen csak a témák 38,8 százalékát beszélik meg a szülőkkel (szórás = 17,5%). Ezen belül a magasabb képzettségű szülők gyerekei az összes felvetett beszélgetési lehetőségből többet használnak ki, mint az alacsony végzettségű szülők gyerekei. Ha csak a szülőkkel folytatott beszélgetések arányát nézzük, akkor még erősebb a magasabban képzett szülők gyerekeinek előnye (3. ábra).

Mivel a hisztogram természeténél fogva a csoport tényleges eloszlását mutatja, a négy hisztogram összevetéséből jól látható, hogy azoknak a gyerekeknek, akiknek mindkét szülője alacsony végzettségű, jóval nagyobb hányada tud mindössze 0–2 témát megbeszélni apjával, és jóval kisebb hányada háromnál több témát, mint azok, akiknek mindkét szülője magasabb végzettségű. Az anyákkal megbeszélte témák számát tekintve nem ilyen látványos a két csoport különbsége, de az alacsony iskolázottságú szülők gyerekei közül csak az anyjukkal nagyon kevés és nagyon sok témáról beszélgetők aránya nagyobb, mint a magasabb iskolázottságú szülők gyerekei között. (Az anyákkal való beszélgetések hisztogramjai közötti különbség nem szignifikáns.)

⁹ Igaz, Kanadában, 1994-ben Marie Dalhouse és James S. Frideres (1996: 342) nem talált bizonyítékot arra, hogy 9–18 éves gyerekek és szüleik közötti interakció intenzitása befolyásolná a gyerek politikai szocializációját.

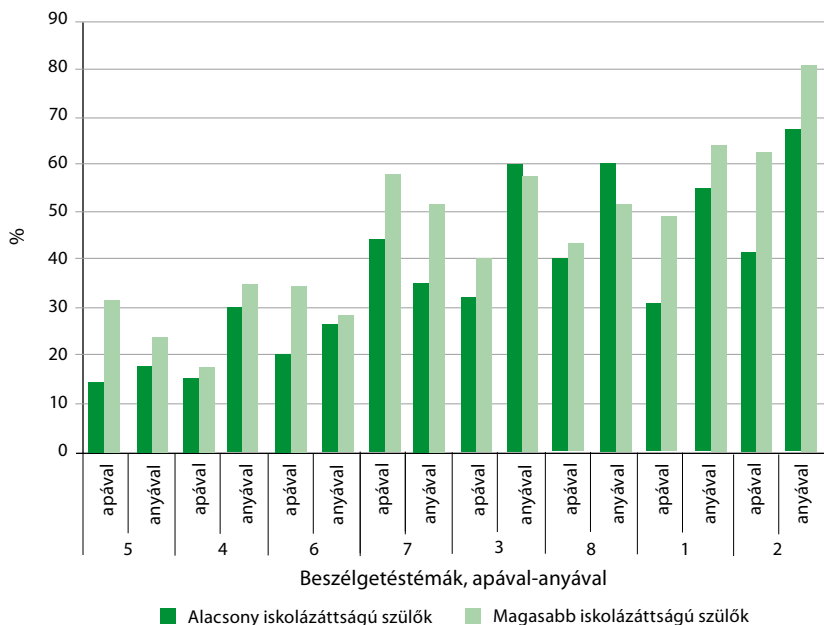
¹⁰ Mindkét szülővel 8 témát lehetett megjelölni, azaz kettejükkel együtt 16-ot.

3. ábra: Alacsony és magasabb iskolázottságú szülők gyerekeinek hisztogramjai a szülőkkel megbeszélt témák száma szerint

De miről beszélgetnek a serdülni kezdő fiatalok szüleikkel? Tekintsük át az egyes témák gyakoriságát a szülőkkel folytatott beszélgetésekben! A 4. ábrából rögtön kitűnik, hogy az anya fontosabb beszélgetőtárs a hetedikesek számára az apánál. Egyedül a sport az, amiről apjukkal minden vizsgált csoportban többen beszélgetnek, mint anyjukkal. A politika lehetne még ilyen, de a kevésbé iskolázott szülők gyerekei a politikáról és a választásokról is anyjukkal beszélgetnek nagyobb arányban, ezek a témák csak a magasabban iskolázott szülők és gyerekeik között gyakoribbak az apával, mint az anyával. A tanulás a család kulturális réteghelyzetétől függetlenül vezető téma (és anyai kötelességnek látszik a megbeszélése), de 2–3. helyen az alacsony helyzetű családokban a barátok és a család anyagi helyzete következik a témák gyakoriságában, az iskolázottabb családokban pedig az iskolai igazságtalanságok és a barátok.

4. ábra: A szülőkkel folytatott beszélgetések az egyes témákról a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

A témaszámok magyarázata (a kérdőívbeli sorrend szerint sorszámozva): 1 = iskolai igazságtalanság; 2 = tanulás; 3 = barátok; 4 = fiúk-lányok kapcsolata; 5 = politika; 6 = választások; 7 = sport; 8 = a család anyagi helyzete

Az alacsony iskolázottságú szülők gyerekei apjukkal minden témát, anyjukkal pedig csaknem minden témát kisebb arányban beszélnek meg, mint a magasabban iskolázott szülők gyerekei. A két kivétel a barátok és a család anyagi helyzete (a különbség csak az utóbbi témánál szignifikáns). Az is látható, hogy a két szülő szerepe az iskolázottabb családokban kiegyenlítettebb, míg a kevésbé iskolázottakban az anya szerepe fontosabb a gyerekekkel való kommunikációban, mint az apáé.¹¹ Ez a különbség arra utal, hogy kevés vagy több kulturális tőkével rendelkező családokban eltérő módon fogják fel a családi és a szülői szerepeket.

¹¹ Nem merem azt mondani, hogy a gyerek szocializációjában fontosabb, mert lehet, hogy az apa kevesebb verbális kommunikációval is erősebb hatású személy az anyánál. Ezt ennyiből nem tudhatjuk.

Az érdemi válasz esélye

A beszélgetések fontos szocializációs jellemzője, hogy mennyire tekinti őket értékesnek a gyerek. Ezt mértük azzal a kérdéssel, hogy „Mekkora esélyed van rá, hogy érdemi választ kapj szüleidtől, ha valami számodra fontosat kérdezel?” A válaszokat százalékos skálán jelölték, de a feldolgozáshoz csoportosítottuk őket.

Az alacsony és a magasabb kulturális tőkájú családok között alig van különbség, akármelyik év hetedikeseit nézzük, de az alacsony iskolázottságú hiányos családok gyerekei kevésbé számítanak szüleik válaszára (3. táblázat). A különbség nem szignifikáns, de „következetes”. Ez nem triviális következménye azonban a család csonkaságának: ha csak egy szülő van, az is lehetne biztos támasz a kérdező gyerek számára – amint ezt a magasabban iskolázott családokban látjuk is, ahol az érdemi szülői válasz esélyét lényegében ugyanakkorának ítélik a sérült, mint az ép családokban élők.

3. táblázat: A szülői válasz esélye a szülők iskolázottsága és a család épsége szerint, 2006 és 2010 (1–6 skála)

A család épsége	A szülők iskolázottsága	2006		2010	
		Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Sérült család	Alacsony	4,528	0,870	3,667	0,171
	Magasabb	5,486	0,373	4,150	0,101
Ép család	Alacsony	5,125	0,847	4,287	0,071
	Magasabb	5,430	0,271	4,346	0,036

A skála magyarázata: 0 = semmi esélyt sem lát szülői válaszra, 3 = 50% esélyt lát rá; 6 = biztosra veszi, hogy mindig érdemi választ kap szüleitől.

A gyerek-szülő viszony

Közvetlen rákérdezéssel is próbáltuk megtudni, milyen a viszony a gyerek és a szülei között. Négyfokú zárt válaszlehetőségeink közül kettő „jó” viszonyt fejez ki, kettő pedig – egyszerűség kedvéért mondjuk így – „rossz” viszonyt. A 4. táblázat azt mutatja, hogy akik a szülői válasz esélyét kevésnek tartják, azok a család kulturális rétegétől függetlenül hajlamosabbak rossznak minősíteni a szüleikhez való viszonyukat, bármelyik évet nézzük is. A magasabban iskolázott szülők esetében azonban az érdemi válasz nagy valószínűsége – bár az előfordulásában mutatkozó enyhe többlet, mint láttuk, nem bizonyult szignifikánsnak – egyértelműen jó szülő-gyerek viszonytal jár együtt.

4. táblázat: Befolyásolja-e az érdemi szülői válasz esélye azt, hogy milyennek tartják szüleikkel való viszonyukat a fiatalok?

A szülők iskolázottsága	Érdemi válasz esélye	Jó viszony	Rossz viszony	Összesen
Alacsony	Sok	88,5	11,5	100
	Kevés	77,8	22,2	100
Magasabb	Sok	96,3	3,7	100
	Kevés	73,3	26,7	100

A kulturális réteghelyzet meghatározására kialakított mutatónk láthatóan jelentős teret hagy a családokon belül más kulturális tényezők működésének. A személyközi viszonyok mindkét változója jelentős szórást mutat, de kétségtelen, hogy míg az alsó rétegnek csak 80 százaléka érzi úgy, hogy kapcsolata jó a szü-leivel, csaknem mindig érdemi választ is remélhet tőlük a kérdéseire, és 6 száza-lékuk nem érzi egyiket sem, addig a magasabb rétegben 95 százalék érzi teljesen pozitívnak helyzetét a családban, és csak 1 százalék érzi magát rossz személyközi helyzetben.¹² Az iskolai végzettségük szerint megkülönböztetett szülők gyerekei-nek családon belüli helyzetét eltérőnek találtuk a velük folytatott beszélgetések gyakorisága és témái, valamint a két szülő ebben való részvétele tekintetében. Bár az előbb idézett százalékarányok fő tendenciája azonos, a csekélyebb kulturális tőkével rendelkező családokban mégis hiányosabb a gyerekek érzelmi háttere is.

A családon belüli szocializációs helyzetük összefoglaló kifejezésére – a fel-használt adatok jobbra racionális irányultságára való tekintettel – a szülőkkel való kommunikáció intenzitásának mérőszámát használok fel. Ez azt az arányt mutatja, hogy mekkora hányada valósul meg a válaszokban megjeleníthető összes gyerek-szülő kommunikációnak, századponton kifejezve (5. táblázat).

Bár az alacsony esetszámok miatt a különbségek nem szignifikánsak, ten-denciájuk konzekvensen kirajzolódik.¹³ Látható, hogy a kulturális réteghelyzet különbségeivel bizonyos mértékig együtt jár a kommunikáció intenzitásának különbsége, de erősen feltehető róla, hogy mind a szülő-gyerek viszony per-cepciójával, mind az érdemi válasz esélyével szorosabban összefügg. Ezekben a kapcsolatokban természetesen nehéz lenne ok-okozati irányokat megjelölni, hiszen adataink valójában nem egy folyamatról, hanem egy helyzetről szólnak, s ebben állapítjuk meg a személyközi viszonyok bizonyos minőségének, a szemé-lyek kulturális tőkéjének, a verbális kommunikáció intenzitásának, és esélyének együttjárását – ahogyan az érintett fiatalok észlelik.

¹² Míg a táblázat adatai soronkénti százalékok, addig a szövegben idézett adatokban az alacsonyabb, illetve magasabb iskolázottságú szülők teljes csoportja a 100 százalék.

¹³ Némileg megnyugtató, hogy a legkisebb esetszámú cellákban legkisebb a szórás.

5. táblázat: A szülőkkel való kommunikáció intenzitása a szülők iskolázottsága, a szülő-gyerek viszony és a szülői válasz esélye szerint, 2006

A szülők iskolázottsága	Szülő-gyerek viszony	A válasz esélye		
		Sok	Kevés	Együtt
Alacsony	Jó	42,1	(27,1)*	41,3
	Rossz	(31,3)	(4,7)	21,6
	Együtt	40,9	(14,3)	38,1
Magasabb	Jó	49,2	(21,9)	48,8
	Rossz	31,6	(14,6)	27,5
	Együtt	48,6	18,8	47,8
Együtt	Jó	48,5	23,3	48,0
	Rossz	31,5	10,6	25,7
	Együtt	47,8	17,3	46,7

* Az $N < 10$ cellák értékeit zárójelbe tettem. Azért van sok ilyen cella, mert kevés az alacsony végzettségű szülő, és még kevesebb az olyan szülő, akitől kifejezetten nehéz érdemi választ kapni.

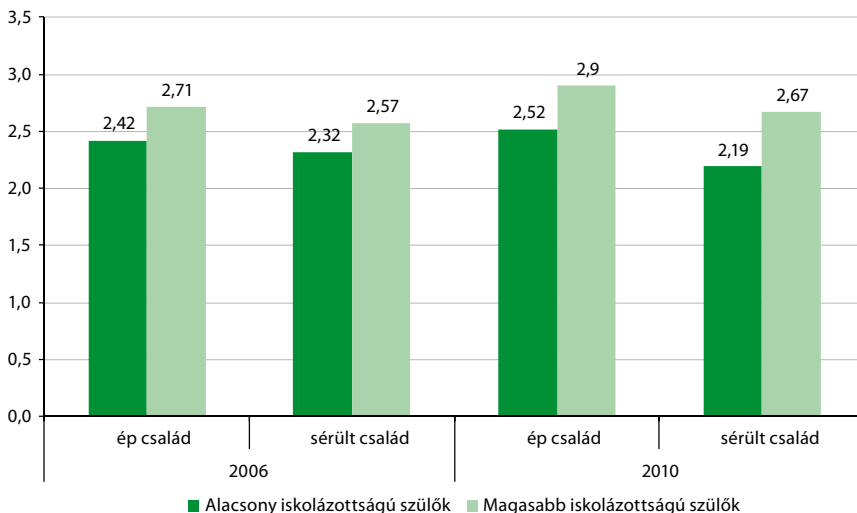
Kérdés mármost: milyen következményekkel jár a kulturális réteghelyzet és a szülő-gyerek viszony által így behatárolt szocializáció a fiatal családon *kívüli* viszonyaira? Már az eddigiek is azt sejtetik, hogy nehezen megragadható különbségekre kell felkészülnünk, és óvatosnak kell lennünk várakozásainkban.¹⁴

A családi szocializáció kapcsolata a fiatalok iskolai pozíciójával

Régóta tudjuk, hogy a hátrányok halmozódása hatással van a tanulmányi eredményekre. A tanulók saját teljesítményükről adott értékelése – az önértékelés – természetesen kevésbé szóródik, mint maguk a tantárgyi osztályzatok. A család sérülése mind az alacsony, mind a magasabb kulturális tőkével rendelkező családokban visszaveti a tanulmányi eredményt (5. ábra). Ugyanakkor az is látható, hogy 2010-ben valamivel nagyobb különbséget okozott az önértékelésben a szülők iskolázottsága, mint 2006-ban, és ez a sérült családokban még hangsúlyosabb, mint az épekben.

¹⁴ A kis esetszámok következtében többnyire csak egy, esetleg két mutatóját tudjuk használni a szocializációs helyzetnek.

5. ábra: Milyen tanulónak számít az osztályban? – 2006 és 2010
(önbesorolás, 1–4 skála)

A skála magyarázata: 1 = elég gyenge; 2 = közepes; 3 = elég jó; 4 = a legjobbak egyike

Hatással van a hetedikesek iskolai önértékelésére a szülőkkel való kommunikáció is, de nem teljesen ugyanígy. Úgy tűnik, hogy ez a tényező csak a magasabban iskolázott szülők gyerekeinek önértékelését növeli, az alacsony iskolázottságú családokban kevésbé érvényesül – sőt, 2006-ban az ilyen családok gyerekei közül azok értékelték alacsonyabbra tanulmányi helyzetüket, akik nagyobb esélyt láttak rá, hogy szüleik érdemben válaszoljanak a kérdéseikre (átlaguk 2,35 a választ nem remélték 2,56-os átlagához képest).¹⁵

A tanulmányi pozíciót az érintettek – tanárok, tanulók, szülők – többnyire a tanuló jellemzőjének tekintik, és ritkán gondolnak rá úgy, mint az iskola tanulóiról alkotott képére. Az azonban már mindenképpen iskolai minősítésnek számít, hogy mi a tanárok véleménye a tanuló széles értelemben vett viselkedéséről: lustának, hanyagnak, figyelmetlennek, fegyelmezetlennek tartja, vagy inkább okosnak, szorgalmasnak, segítőkésznek. E tanári minősítések természetesen nem pusztán a leírást célozzák, hanem pedagógiai hatást kívánnak gyakorolni, tehát eleve arra szánják őket, hogy a tanuló észrevegye. A hetedikesek körében végzett kutatásorozatunkban e minősítések percepciójára is rákérdeztünk, így meg tudjuk vizsgálni, hogy vajon különböző minősítéseket észlelnek-e a különböző családi körzetekben szocializálódó fiatalok.

¹⁵ Ennek az adatnak érdekes interpretációi lehetnek, de a kis esetszám miatt határozott állítás nem fogalmazható meg. Ugyanezen okból nem léphetünk tovább a család épsége és a kommunikáció együttes figyelembevétele felé.

2006-ban a fővárosi hetedikesek három értékelő dimenziót észleltek a főkomponens-elemzés szerint¹⁶ (6. táblázat). Figyelemre méltó, ahogyan a lusta-hanyag dimenzióból kizáródik a fegyelmezetlenség, ami inkább az „okos” tanulókra jellemző, és feltehetőleg hangoskodásban nyilvánul meg, hiszen a „csendes” jelző magas negatív együttthatóval és egyedül ebben a dimenzióban szerepel. A nagyhangú okos tanulók még gyakran szemtelenek is. A harmadik dimenziót a szorgalmas, pontos, segítőkész tanulók alkotják, akik még okosok is lehetnek.

6. táblázat: A tanári minősítés dimenziói a tanulók percepciójában, 2006 (főkomponens-elemzés)

Milyennek tartják a tanárai?	Főkomponens		
	Lusta-hanyag	Okos-fegyelmezetlen	Szorgalmas-segítő
Lustának	0,671		
Hanyagnak	0,669		
Figyelmetlenek	0,592	0,293	
Szemtelenek	0,514	0,503	
Fegyelmezetlenek		0,694	
Csendesnek		-0,648	
Okosnak	-0,368	0,499	0,337
Szorgalmasnak	-0,335		0,754
Segítőkésznek			0,735
Pontosnak	-0,361		0,588
Megmagyarázott variancia	23,433	14,917	11,165

Extraction Method: Principal Component Analysis. *Rotation Method:* Oblimin with Kaiser Normalization.

E három dimenzióban jól elkülönült a tanulók négy csoportja (7. táblázat), amelyek egymáshoz közeli létszámúnak mutatkoztak. Az első csak a lusta-hanyag dimenzióban mutatott pozitív értéket, de nem nagyon erősen. A második határozottan szorgalmas-segítő minősítéseket észlelt, és különösen a lusta-hanyag minősítéssel nagyon kevésbé találkozott. A harmadik csoport tagjait igen erősen érintette minden negatív minősítés, de magas pozitív értéket mutattak az okos-fegyelmezetlen dimenzióban is. Ez annak a jele, hogy a tanulók a tanári minősítésben nem annyira a tanulmányi teljesítményük értékelését, hanem a viselkedésük értékelését látják. Ezért nem lehet szétválasztani egymástól az általuk észlelt tanári minősítések segítségével a szemtelenül hangoskodó okosakat és

¹⁶ Vagyis a megjelölt minősítésektől függően minden tanuló egy-egy pontot foglal el ebben a háromdimenziós térben, amint a 6. táblázat mutatja.

a lusta, hanyag szemtelenekeket. A negyedik csoportba kerülnek azok, akik egyedül az okos-szemtelen dimenzióban találhatóak a skála pozitív oldalán, semmi más minősítés nem jellemző rájuk.

7. táblázat: A tanári minősítés klaszterei: a klaszterközepek koordinátái és a tőlük való távolság

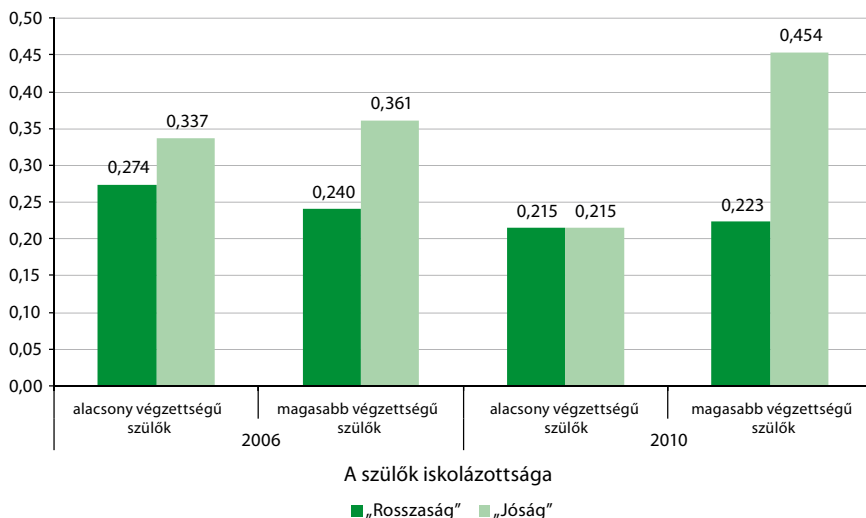
Dimenziók (tanári minősítés főkomponensek)	Klaszterek			
	Kicsit hanyag	Szorgalmas- segítő	Fegyelmeztelen	Okos, de...
1. Lusta-hanyag	0,24499	-0,70619	1,65525	-0,38171
2. Okos-fegyelmeztelen	-0,98961	-0,13597	0,93173	0,65752
3. Szorgalmas-segítő	-0,44334	1,17326	-0,11465	-0,77158
Átlagos távolság a klaszterközepétől	1,007	1,008	1,229	1,006
A távolság szórása	0,319	0,380	0,403	0,393
Esetszám ($N=$)	278	297	148	270

2006-ban az alacsony iskolázottságú szülők hetedikes gyerekeinek nagyobb része – különösen azok, akik szüleikkel való kapcsolatukat sem tartották jónak – úgy látta, hogy a tanárok hajlamosak őket negatív jelzőkkel minősíteni: hanyagnak, lustának, figyelmetlennek tartják őket. A magasabban képzett szülők gyerekei között viszont azok voltak 10 százalékkal többen, akik úgy látták, hogy szorgalmasnak, segítőkésznek tartják őket tanáraik. Ezek a különbségek a kis esetszámok ellenére nagyon közel esnek a szignifikanciahatárhoz ($p=0,071$), tehát a tanári minősítések lehet, hogy összefüggöttek a tanulók családi hátterével.

2010-ben a hetedikeseiben nem él ennyire differenciált kép: úgy látják, hogy a tanárok csak a jó-rossz tengelyen differenciálnak. A főkomponens-elemzés szerint az egyik oldalon a negatív minősítések, a másikon a pozitív minősítések járnak együtt egymással. Így sokkal egyszerűbb pusztán az ilyen minősítések említéseit összeszámlálni és annak átlagát összehasonlítani az egyes csoportokban.¹⁷ Kiderül, hogy a negatív minősítéseket hasonló arányban könyvelik el az alacsony és a magasabb iskolázottságú családok gyerekei, a pozitív minősítéseket azonban szignifikánsan gyakrabban kapják azok, akiknek a szülei iskolázottabbak (6. ábra). Ha ugyanezt az egyszerűsített mutatót használjuk a 2006. évi adatokra is, akkor ennél is kevésbé látunk különbséget a kulturális háttér szerint.

¹⁷ Vagyis a „jószág” foka = az említett pozitív minősítések átlagos száma; a „rosszaság” foka pedig = az említett negatív minősítések átlagos száma.

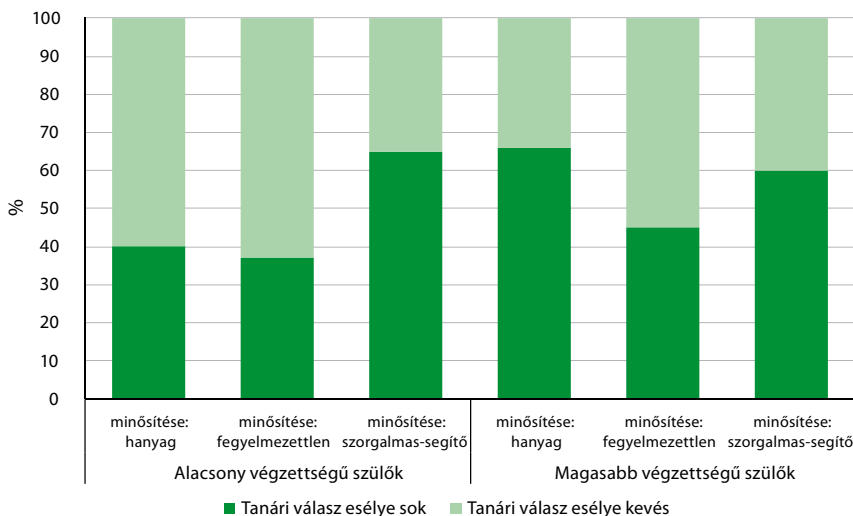
6. ábra: Pozitív és negatív tanári minősítések említésének átlagos pontszáma a szülők iskolázottsága szerint, 2006 és 2010

A minősítésnek azonban további következményei is vannak – a tanárok viselkedésében. Már láttuk, hogy a családi szocializációban milyen fontos a szülőkkel való érdemi kommunikáció, amelyben a gyerek számíthat a szülő érdemi válaszára, ha kérdést tesz fel. A kommunikáció az iskolában is fontos, de a tanárok érdemi válaszára is eltérő mértékben számítanak a különböző helyzetű tanulók. A 7. ábra egyértelműen mutatja, hogy leginkább azok a tanulók számítanak tanáraik érdemi válaszára, akiket szorgalmasnak és segítőkésznek tartanak.

Megfigyelhető, hogy a tanárok nem követnek társadalmi szempontokat a diákjaikkal való érdemi kommunikáció vállalásában: az alacsony és a magasabb iskolázottságú szülők gyerekei között nincs szignifikáns különbség a tanári magatartás megítélésében. A tanárok mindkét rétegben a tanuló magatartásáról alkotott minősítésüket követik leginkább, amikor eldöntik, hogy a szorgalmas, segítőkész, pontos tanulókkal sokkal inkább hajlandók szóba állni, mint a lusta, hanyag, szemtelen, fegyelmezetlen tanulókkal. Természetesen – mint már láttuk – az alacsony kulturális rétegben kisebb arányban vannak olyan tanulók, akik tanáraiktól pozitív minősítést kapnak, így továbbra is ennek áttételén keresztül lepleződik el, hogy az iskola nem foglalkozik érdemben a legiskolázatlanabb rétegekkel (vö. Bourdieu 1974).

7. ábra: Kik számítanak tanáraik érdemi válaszára, és kik nem? – a szülők iskolázottsága és gyerekük tanári minősítése szerint, 2006

Jelmagyarázatban: a „sok” = 60+ %; a „kevés” = 60– % a tanulók becslése szerint.

A társadalmi különbségeket iskolai különbségekké konvertáló intézményes forma a párhuzamos iskolatípusok működése is: a hagyományos nyolcévfolyamos általános iskolában a két csoport tanulmányi átlaga 3,35 és 3,76 (2006-os adatok), a hatévfolyamos gimnáziumba járók között pedig 4,40 és 4,45 – ami egyértelműen mutatja azt a ténytet, amelyről az általános iskolai pedagógusok „lefölözésként” panaszkodnak. Az pedig, hogy a tanulmányi szelekció társadalmi szelekciót takar, abból látszik, hogy a gyengén képzett szülők gyerekei csak ötödannyian járnak gimnáziumi hetedikbe, mint a képzettebb szülők gyerekei.¹⁸ Hangsúlyozom, hogy mivel adataink a tanulóktól származnak, az eddigiek egyúttal azt is jelentik, hogy az eltérő kulturális réteghelyzetű fiatalok sem észlelnek társadalmi megkülönböztetést munkájuk és magatartásuk tanári értékelésében.

Távolabbi következmények keresése

Rövid kísérletet teszek arra, hogy az iskolai következményeken túli összefüggéseket találjak a családi szocializáció és a fiatalok formálódó véleményei között.

A magánerkölcs terén nem találunk mérhető különbséget a két kulturális réteg gyerekei között (8. táblázat). Nagyjából ugyanolyan arányban és mértékben utasítják el, illetve helyeslik a nomasértéseket, akár a saját életükben, akár a fel-

¹⁸ Ezt a témát részletesen elemezte Andor (1999b), Andor és Liskó (2000), és történeti összefüggésbe helyezve Nagy (2010).

nőttek körében fordulnak elő azok (az iskolai puskázástól, alkalmi csokilopástól az autólópásig és az adócsalásig).

8. táblázat: Gyerek és felnőtt normasértések elfogadójának aránya a szülők iskolázottsága szerint, 2006 és 2010 (%)

Normasértések	A szülők iskolázottsága			
	Alacsony	Magasabb	Alacsony	Magasabb
	2006		2010	
Bliccelés buszon	72,8	66,0	58,3	59,6
Mással íratott dolgozat	27,0	25,7	22,0	28,2
Hamis orvosi igazolás	16,7	17,2	14,3	15,9
Bolti csokilopás	11,5	9,1	7,7	6,8
Feketemunka	24,8	17,9	19,8	13,7
Adócsalás	7,0	9,5	12,1	7,5
Kenőpénz elfogadása	6,2	14,3	25,3	22,5
Segítség elmulasztása	4,4	7,8	5,5	6,1
Autólópás	1,8	3,7	2,2	1,8

Mindössze két normasértéssel kapcsolatban találunk szignifikáns különbséget a fiatalok két csoportja között: a kenőpénz elfogadása és a feketemunka esetében. Az alsó réteg mindkét kohorszban nagyobb arányban tartja elfogadhatónak a feketemunkát, amire szülei – társadalmi státuszuknál fogva – jobban rá vannak utalva, mint a magasabban iskolázott réteg. 2006-ban a hetedikesek közül a magasabban iskolázott szülők gyerekei viszont többen tartották elfogadhatónak a kenőpénzt, mint az alacsony iskolázottságú szülők gyerekei, ami szintén a szülők társadalmi státuszának különbségével függhet össze. 2010-ben azonban ez a különbség eltűnt, mégpedig úgy, hogy mindkét csoportnak már csaknem negyedrésze elfogadhatónak tartja a korrupciót. A két kohorsz közötti különbség itt erős korszakhatást sejtet: miközben a gyermeki és iskolai élethez kapcsolódó normaszegésekkel szemben inkább csökkent a tolerancia, a felnőtt közelethez kapcsolódó normák megsértését nagyobb arányban hajlamosak elfogadni.¹⁹

¹⁹ Nagyon indokolt négy év távlatából megvizsgálni, hogy vajon rövid távú ingadozásról vagy közép-távú morális változási tendenciát jelznek-e ezek az adatok.

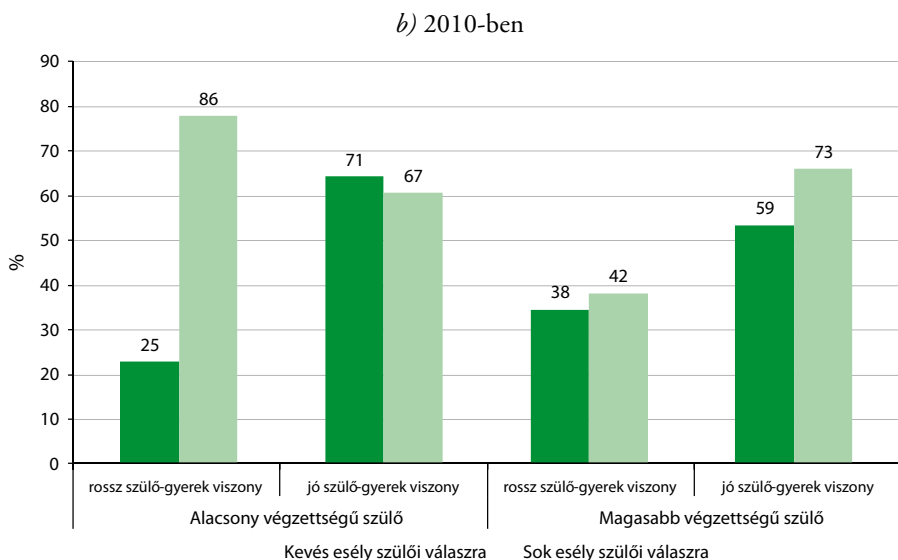
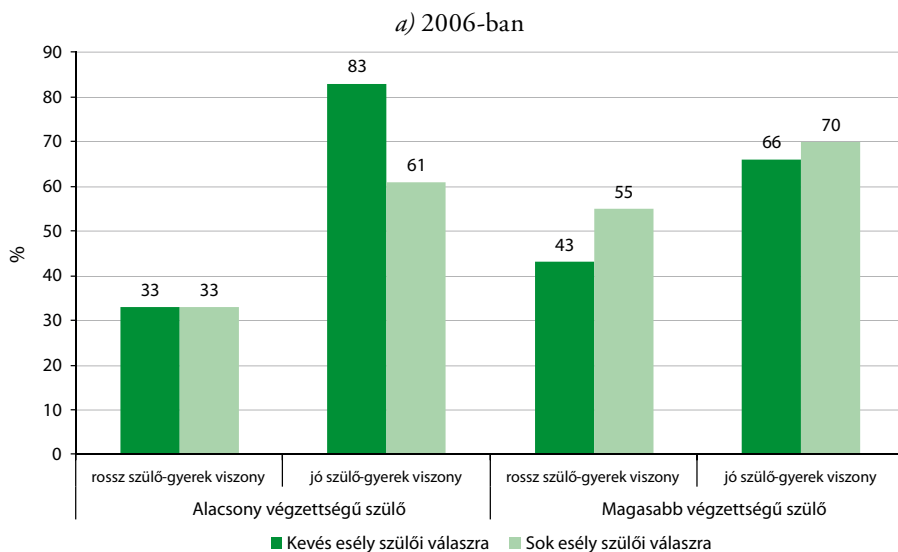
A közerkölcsöt illetően egy sikkasztásos példa megítélésének változatain is mértük a hetedikesek felfogását.²⁰ A 2006. év hetedikeseinek két csoportja pont ugyanakkora arányban válaszolt, és válaszuk csak két véleményben különbözött jelentősebben. Az alacsonyabban iskolázott szülők gyerekei között kétszer akkora arányban voltak olyanok, akik szerint egyszerűen meg kell verni a sikkasztót (14,4%), mint a másik csoportban, amelyben viszont kétszer annyian gondolták, hogy nem szabadna pénzt hagyni a képviselők kezében (10,2%).

2010-ben ismét csak két ponton tértek el egymástól a két csoport válaszai. A magasabb iskolázottságú szülők gyerekei közül kétszer annyian gondolták, hogy a törvények szigorításában lenne a megoldás – az alacsony iskolázottságú szülők gyerekei közül viszont csaknem kétszer annyian nem nyilvánítanak semmilyen véleményt, mint a másik csoportból. Nyitva maradt a kérdés, hogy ez utóbbit vajon a közügyekkel szembeni távolságtartás kialakulásának egyik foka-ként kell-e értelmeznünk.

Utolsó példám leginkább a szocializáció kutatásának bonyolultságát mutatja. Általában feltételezzük, hogy ha a családon belüli viszonyok rendben vannak, akkor a gyerek elsősorban a szüleihez fordulna olyan kérdésekben, amelyekben tanácsra van szüksége. Elvont formában már vizsgáltuk ezt, amikor az érdemi válasz esélyét firtattuk. Konkrét kérdés lehet az országgyűlési választáson való szavazás. Mivel a hetedikesek adatfelvételeinek fontos aspektusa volt a politikai szocializáció, azt a kérdést tettük fel a szavazásra még nem jogosult serdülőknek: *„Tudtál volna szavazni, ha szavazhattál volna?”* Ennek kiegészítéseként pedig megkérdeztük, kihez fordult volna tanácsért, kinek a véleményét vette volna figyelembe. A *8a* és *8b* ábra a 2006-os és a 2010-es adatokon mutatja az apától való tanácskérés arányait az alacsony, illetve a magasabb kulturális réteghelyezett családokban a szülő-gyerek kapcsolat és a szülői válasz esélye szerint képzett csoportokban.

²⁰ A kérdés így hangzott: *„Szerinted mit kellene tenni, ha kiderülne, hogy egy képviselő egy stadion építésére szánt pénzből vett magának új autót?”* Válaszok: *„Aláírásgyűjtéssel kellene követelni, hogy az illető mondjon le. / A parlamentnek szigorúbb törvényeket kellene hoznia az ilyesmi ellen. / Valakinek vagy valakiknek jól meg kellene verni az illetőt. / A választóknak önkéntes ellenőrző csoportot kellene alakítaniuk a közpénzek ellenőrzésére. / A rendőrségre kellene hagyni a dolgot, mert maguk a választók ügysem tudnak tenni semmit. / Nem kell tenni semmit, hiszen mindenki ezt csinálná az ő helyében. / Nem kell tenni semmit, mert nem jó az ilyesmi beleavatkozni. / Ne bízzanak a képviselőkre pénzt. / Szerintem mást kell tenni, mégpedig ezt: ....”*

8. ábra: A fiatalok hány százaléka fordulna tanácsért apjához, ha szavazhatna az országgyűlési választásokon? – a szülők iskolázottsága szerint (%)

Itt nem a politikai szocializáció szempontjából vizsgálom ezeket az adatokat, hanem abból a szempontból, miféleképpen működik az apa-gyerek kapcsolat különböző kultúrájú családokban, különböző interperszonális viszonyok között. Azért tartom ezt fontos példának, mert azt mutatja, hogy a hatások mennyire bonyolultan képesek kombinálódni. Várakozásainkról kiderül, hogy csak a ma-

gasabban iskolázott családoknál válnak be, de ott sem szignifikánsak a kiválasztott három tényező által okozott különbségek. Az alacsony státuszú családokban teljesen esetlegesnek tűnik az eredmény – bár mind 2006-ban, mind 2010-ben szignifikáns kapcsolat van a tényezők között. Csakhogy míg 2006-ban úgy tűnik, hogy ezekben a családokban rossz szülő-gyerek viszony esetén nem számít a válasz esélye – ám ha a szülő-gyerek viszony jellege pozitív, akkor csaknem mindnyájan apjukhoz fordulnának akkor is, ha kevés esélyük van a válaszra, 2010-ben éppen fordítva: jó szülő-gyerek viszony esetén nem számít a szülői válasz esélye, de ha rossz a viszony és mégis remélhető válasz, akkor megragadnák ezt a lehetőséget. Az egyik kohorszban a szülő-gyerek viszony, a másikban a válasz esélye volt meghatározó. Ebből nem tudunk általánosabb és koherens következtetést levonni.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a családi szocializációban az ún. kulturális háttér egyes elemei is eltérő módon hatnak, és kutatásainkkal mint pillanatfelvételekkel azt is nehéz megítélnünk, hogy mi jelent hosszabb folyamatot és mi gyorsan múló kapcsolat. Nem tehetünk mást, mint újra és újra felvételeket készítünk, és igyekszünk óvatosan megfogalmazni következtetéseinket.

Irodalom

- Andor Mihály (1999a): A könyv mint a kulturális tőke mutatója, *Iskolakultúra*, 1999/11, 62–70. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00032/pdf/iskolakultura_EPA00011_1999_11_062-070.pdf (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)
- Andor (1999b): Andor Mihály, *Az iskolákon át vezető út*. Budapest: OFI. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=1999-10-ta-Andor-Iskolakon> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)
- Andor Mihály – Liskó Ilona (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás* Budapest: Iskolakultúra. <http://mek.oszk.hu/03600/03672/03672.pdf> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)
- Bourdieu, Pierre (1974): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Ferge Zsuzsa – Háber Judit (vál.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: KJK, 65–91. [Elérhető egy másik szöveggyűjteményben: <http://mek.oszk.hu/01900/01944/01944.pdf> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)]
- Braudel, Fernand (1952): Histoire et science sociale: la longue durée. *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, (13), 4, 725–753. <http://scienze.politiche.unical.it/bacheca/archivio/materiale/139/seminario%20gunderfrank/Braudel.%20Longue%20dur%C3%A9e.pdf> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)
- Csákó Mihály (2010): Vallásosság és politikai érdeklődés. Előadás a MSZT „Konfliktus és társadalmi innováció” című konferenciáján, Budapest, 2010. november 5–7. <https://archive.org/details/fergeconference> (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)

- Dalhouse, Marie – Frideres, James S. (1996): Intergenerational congruency. The role of the family in political attitudes of youth. *Journal of family issues*, (17), 2, 227–248.
- Kertesi Gábor (2005): Reformterv a hátrányos helyzetű, tanulási problémás gyermekek megsegítésére. In uő: *A társadalom peremén*. Budapest: Osiris Kiadó, 377–387. http://econ.core.hu/file/download/Kertesi/A_tarsadalom_peremen.pdf (utolsó letöltés: 2014. 10. 01.)
- Nagy Péter Tibor (2010): *Utak felfelé*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.